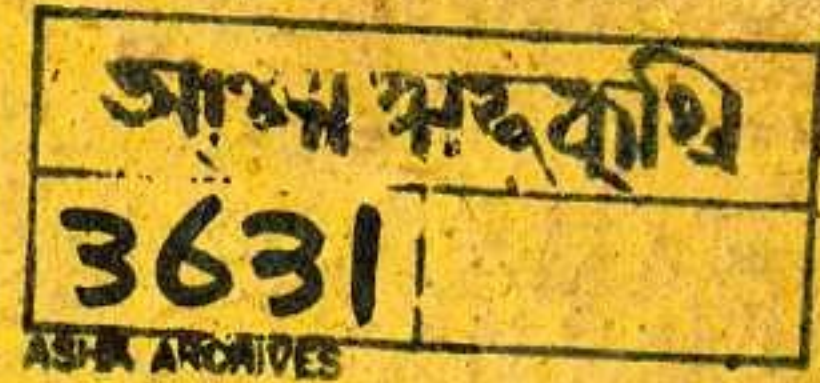

५ सिद्धेश्वर स्तोत्र टीका

गत्तमवर्तितसिंदुरेणेति॥१॥
स्वार्थकृतस्वप्रयोगेन सिद्धये

X सत्यपि भेदापगमे नाथतवाहं न मा मकी न स्वसा मुद्रो हितरंगः कचन स मुद्रो न ता गता
वी. छायाति तुच्छत्वात् तथा च गौणमुख्याभयप्रयो जनरूपाद्याभक्तेराधिक्यं सूचय
नोति. केवलत्याद्या शिषोदात्तत्वात्. आत्मारामेष्टित्वेन नित्यसेव्यत्वाच्च तथा च.
स्वहृदयाधिकरणकश्रीमद्भगवद्वाधेशचरणारविन्दैकसकलार्थसाधिनीभक्ति

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ सिंदुरेण सुशोभितं भयहं सिद्धिश्चरं सिद्धिदं बुद्धि
संगणराजमीशतनयं लब्धोदरं बुद्धिदं परमासंकृतमस्तकं गजमुखं पू
र्वेश्वरसंपूजितं देवैः स्वार्थकृते परेण विधिना वन्दे हि गौरीसुतम् ॥१॥

रसस्थितेः स्वार्थनाप्रयो जनमिति स्पष्टम्. ननु को नामलोके भगवत्प्रदार्थं किंतु रूपं कि
दृशीतद्वक्तिरित्येव प्रश्नायां मगला चरणपूर्वप्रकृत्यैस्सोरोति. तथा च. सामासिकं प्र
तिप्रतिबन्धकाल्पनाभावस्यैव कारणत्वात् न गत्यस्यान्यथासिद्धत्वेन विद्यानित

पञ्चमं पञ्चमीत्यर्थः
सर्वं संपूर्णं
सर्वं संपूर्णं
सर्वं संपूर्णं

संबन्धकिमर्थमस्तथासंकीयते चेदधिकारिविषयसंबन्धनिरूपणपूर्वकं प्रयोजनं दर्शयति। राशेश्वरीति। अकरणवत्साद्राशेश्वरीत्यनुषंगस्त्वधिरतेन वेद्यमिति अधिकारीप्रदर्शितः। एतादृशं प्रमारायुक्तां भुक्तिं स्मृत्वा तु भवयुक्तां हरिभक्तिगीतामिति हरिभक्ति

राशेश्वरी द्वारा हितस्य भक्तिप्राप्त्यै विधास्ये परमस्य पुंसः॥ प्रमारायुक्तां हरिभक्तिगीतां श्राद्धिकां ह्यरतेन वेद्याम्॥३॥

गीयते अनया सुत्यै विषयः प्रदर्शितः। कस्मै प्रयोजनाय राशेश्वरी द्वारा हितस्य परमस्य पुंस इति। तथा च आब्रह्मसंबन्धं तं सर्वमिथ्येव पार्वतिः भजस्यं परब्रह्मराधेशं त्रिगुणात्परं तद्भिन्नां च देवानां आकृतं रूपमेव चेत्त्रिविक्रमैवेव वर्तव्यं नाहं अथ च संसारसारसर्वस्वश्यामत्नं मदुज्ज्वलं स तज्ज्योतिरहं वंद्यं चिन्मया मिसना तनं। शो रते जो विना

सप्तमः अध्यायः

यस्तु श्रामते जः समर्चयेत् पठेद्वा ध्यायेद्वा पितृभवेत्पातं कीर्तिवै स ब्रह्महासुरापी च स्व-
र्गास्तैषी च पंचमः एतैर्दोषैर्विलिप्येत ते जो भेदान्महेश्वरितस्मा ज्योतिरभूद्द्वारा ध्या-
ना ध्वस्त प्रके। तस्मा देवं महादेवि गोपालेनेव भाषितं मिति संमोहनतं वाचं श्री कृ-
ष्णो वै परमं देव तमि श्रुते श्वः कृष्ण एव परो देव संख्यायेत्तं भजे संस्पृष्टे दित्यादि श्रुते। श्रु-
तं कृष्णशब्दो देव इति वचनाच्च तस्यैव परमत्वात् तद्वक्तेरेवार्थ नीत्वं अतएवोक्तं
वासुदेवं परित्यज्य यो न्यदेवं मुपासते तृषी तो जाह्नवी तीरे कूपं खनति दुर्मतिरिति ति-
तथा च पूर्वोक्तं संमोहनतं च वचनात् गोर ते जः अकारकस्यैव तस्यैव न अतीव तत्प्रीक-
रिति पर्यवस्यति अतएवोक्तं अकृते रासे श्वरी प्राणहितस्येति अतस्तद्वक्ति प्राप्तिव-
याजनाद्याहं हरिभक्तिगीतां विद्याप्य इत्यन्वयः तथा चैवं आत्मारामेच्छितत्वेन केवलया-
पि अत्याधिकतया भक्तिरसस्या त्वयं सेव्यत्वात् तस्यैव भक्तौरेवार्थ नीत्वं उक्तं च रा-
जन्पतिगुरुरतं भवतां प्रदूनां देवं प्रियः कुलपतिः क्वचि क्व करो वः। अस्त्वैव मंग भागवो

५॥३॥

275

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

तथा च गोरते जो विनाशायामते जः सेव्य वायत्वा श्री कृष्ण स्पृह दया धिवा सिनी प्राणा
 धिक्क ये ममयी शक्तित्वात् हृद्म रूपत्वाच्च पूर्व श्री कृष्ण भक्ति प्रदोत्तमां राधां स्तोति ।
 नमः श्री जगन्मंगले राधिके ते नमः कृष्ण वामांगभूते सुरेश्वरी ॥ नमः कृष्ण के ली
 श्रिये देवि मातर्नमः कृष्ण सोभा गयुक्ते महे महे शि ॥ ४ ॥ विशाल बाल चन्द्र तारका
 कलं कलोचनां विशाल बाल यद्गुण सुस्त नद्विरेफ चूचु काम ॥ विशाल बाल मेघ
 बाल नन्द बाल वैल न विशाल कानि चंचलो प्रमां भजे हिरा धि काम ॥ ५ ॥ इतस्त
 तो जजे कसुन्दरी सुमराउली वृतां कटा विलं वि कुन ले सुशो भितां सुमध्यमां ॥
 शटी कृतस्वपांग रवेत्न नम्र लुब्धमा ध्रुवां हरिं विलोक्य सुस्मितो महं भजे हरि
 नम इत्यादि विभिः । श्री जगन्मंगले इति श्रियः सकाशादपि जगन्मंगला श्रीरपि यतः
 समुत्पन्नाराधिका वामभागे नमस्तत्तद्विषयं भूव होति वचनान्न तस्या संबोध्य निम

॥ ५ ॥
 धि काम ॥ ५ ॥
 इति

विशालेति। विशालः पूर्णवात्सल्यो दितस्तद्वदश्वन्द्राविव कलं के इव तारकाभूते
 लोचने यस्य सां पुनर्विशालेः पुष्टतेरेवाले इषत्प्रफुल्लिते पद्मे इवस्तनौ पद्मा
 ली कद्विरेफाविव चूचुको यस्य सां पुनर्विशालि वस्तारो वालः सद्यसंभृतसलिल
 लोयो मेघः स इव वालो यो नंदवालस्तो न सह खिलने आलिंगिना दकीशायं वि
 शालकानि चंचलोपप्रातां राधिकां भजे इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ इतस्तत इति। रासकीश
 यामिति भावः अन्यस्य च ॥ ६ ॥ अथेदानीं तन्नित्यसदायं तत्परमदेवमायिमा तं
 यिनं श्रीराधेशं स्तोति य एको धरः ययामाययाजया प्रसूनैरलिकं विकृतिं अ
 धिकं तं स्फुटिक इव इह संसारदशायां सत्समानं भेदकं बहुविध्यनामा दधाते
 तस्मै अच्युताय इति अन्यस्य च ॥ अलिकमिति युगेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राम

तथा च प्रतिष्ठा कृतादीनां म त ए रा उ न पूर्व कं सौ ति . न मा मी ति यु गे न । अ ङ्गं अ वि
प्रा त्त का र्थ त मो हो नं ध र्म मा त्रा ना अ य र्ति भा वः आ त्मा अ प ह त पा प्मे त्या दि शु

अ लि क म पि य या ज पा व्र सू ने रि व वि कृ तिं स्फु टि को क्ष रो हि यो वे ॥ अ धि ग त रू भे
द दृ द्धा ते व द्रु वि ध ना म च स त्स मा न मे कः ॥ ७ ॥ अ धि न ति श त ल क्ष म च्यु ता
प भ व तु म म व्र ति ज न्म नि स्मे ॥ अ मि र त न वे सि पा न्ति को र्मे वा व द न स रो ज र
स स्य सा धि का याः ॥ ८ ॥

तेः । पु नः की दृ शं । वि भ य मि ति . वि भ यं अ कु तो भ य मि त्य र्थः । पु नः की दृ शं अ चिं त्यं
चि न्ति तु म श क्य मि त्य र्थः । ता दृ शं त त्क त र त् । अ रं व इ स च्चि नि ति . अ रं व इ दे श का

स द स दृ षा मं मि न्त ले न

लादिकृतीविच्छेदरहितं यत्सन्नितं तादृशं यच्चित्स्वप्नकाशं ज्ञानरूपमित्यर्थः। ननु त
त्सत्त्वे तन्नित्यत्वे च किं व्रमाणामिति चेत्पुनः कीदृशं तत्। जडचेष्टकमिति। जडाच्चे

नमामिश्रुद्धं विभयं विभो कं सुखं दितेर्वेदपरैरचिन्त्यं॥ विशेषज्ञैः प्रतिवा
कितोद्योरोद्योः सुतादिभूत्या नमतेः सुसूतेः॥८॥ अविद्यितं नीलमभी
ष्टसिद्धेरनिश्चितज्ञैर्जडचेष्टकं वै॥ अखण्डसच्चिन्मनसा च वाचा परा
वरेशं खलु राधिकेशं॥१०॥

वृषतीत्यर्थः। यतो जडं शस्याविस्वरूपत्वेनान्यथा तच्चेष्टायास्यनुकूलचिन्मात्रानु
पपत्तेस्तत्कल्पनं। चेतन्यं चिन्मात्रं सदिति श्रुतेः। एतेन नित्यज्ञानमिन्नत्वे सति नि
त्यज्ञानाश्रयत्वं तस्येति मतं परास्तम्। तच्च नित्यं यदितस्या नित्यत्वे तस्य भावस्वरूपत्वे

राम

ननन्यत्वोपगमात्। नन्यपदार्थस्य दृतिजन्यत्वानुमानात्। तन्निरूपितकृत्याश्रय
त्ववसंभवाकल्पनायागौरवपरादतत्वात्॥ अकारणकार्योपत्यसंभवेन कूवद्रूपाक
ल्पनाच्च। अतोलाभ्यवेन च तस्य नित्वं कल्प्यते। नच फलमुगौरवस्यादोषत्वमिवा
व्यं। इदं खलु प्रत्यक्षानुमानाभ्यांचिज्जडव्यतिरिक्तस्य पदार्थस्यासत्त्वेन नतत्कर्त्तृ
न्योसंभवीति। नच प्रकृतजन्यत्वं तस्य कल्पनीयमिति वाच्यम्। खलु स्यात्खलौ
तन्नो स्वासमानजातिरूपोत्पन्नो वाऽसंभवात्समवायिनः। नचाविद्यायाश्च तस्या
पि अजन्यत्वं विनाशप्रतियोगित्वं चासु इति वाच्यं। प्रमाणाभावात्। अविद्यायास्तु
सत्त्वे प्रमाणां अग्रे वक्ष्यामि। सर्वत्र शब्दरूपाप्युपलब्धिमात्रमिति श्रुत्वा वच
नात्। अख्येद्योपमदास्योपमत्वेद्योशेष एव च नित्यः सर्वगतस्यागुरुत्वो

पंस ना तन शतित दूच ना च तस्य नित्यत्वं कल्पते। सत्यं ज्ञानमननं बुद्धेति श्रुतेऽप्येतेना
नित्यात्मवादिनामतं परास्तं। एतदेकविशेषणान्नरेणाप्युच्यते। पुनः कीदृशं त
त्। वेदपरैरिति। वेदः परस्मात्पर्यगोचरो येष्वाप्तिरुत्तरपदार्थप्रधाना विवृतसुख
वा। ते रतो विशेषविज्ञेयैरिति। विशेषज्ञानविशिष्टेऽशुक्लदेवादिमुनिभिरित्यर्थः। तेः
सुखरित्तेरिति। सुतरां खरित्तेरखणनकृतैः। पुनः कथं भूतैः। प्रतिवाकविरोधोरिति।
प्रतिवचनं विरोधोऽप्यंतेः। तेष्वाप्रतिस्वमतेषु पूर्वपूर्वोक्तमतेषु नूनतरोत्तरमतेर्विरु
द्धत्वात्। पुनः कथं भूतैः। सुतादिभूत्या नमतेरिति। पुत्रादिभूत्या पर्यन्तमतविद्य
मानैरित्यर्थः। एतन्मतं तु आकरेदृष्ट्यं विस्तरभंग्या नैवात्र तिरव्यते। पुनः कथं भू
तैः। अनिश्चितज्ञेयैरिति। अनिश्चितज्ञानविशिष्टैरित्यर्थः। पुनः कथं भूतैः। सुसूक्तैरिति।

यतो वाचो निवर्तते अथाप्यमनसा स्मरत्यादि श्रुतेः २

अत्रसूपसर्गोऽतिवाचको तोतिमूठे रतिप्राकृतादिभिरित्यर्थः तैः। अत्रोचितमिति।
तादृशज्ञानापलापितमित्यर्थः। तथाच निर्गुणबुद्धरास्त्यशक्यतया धर्ममात्रा
नाभयत्वात् तदेव सगुणीभूतं सौति। पुनः कथं भूतं। वीरत्वं नीलमणिप्रभं। पराव
रं राधिके शमित्यर्थे सत्यं परमेश्वरं। अभीष्टसिद्ध्याविति। आर्थमानस्वस
द्रावसिद्धये। खलु रतिनिश्चये न मनसा वाचा च चकारात्कारका येन च न मासीत्यन्व
यः। तथाच अतिप्रातादीनां न निश्चितज्ञत्वेन सामान्यज्ञानसामान्यज्ञानविशिष्ट
त्वात्। शुक्लदेवादिमुनीनां विशेषज्ञानविशिष्टत्वात् सामान्यसा ~~ज्ञाने~~ न विशिष्टोक्त
त्वात्। भवेदिति न्यायात्। प्रतिवाक्यविरोधित्वाच्च प्राकृतादीनां न तत्रैव राउने युक्तं।
ननु शुक्लदेवादिमुनां कथं विशेषज्ञत्वमित्याह। प्रत्यगस्पृतो चक्षुरप्राणो मनो क

न चैतन्यं चिन्मात्रं सदिति पादि प्रवृत्त श्रुतिविरोधादस्य पुत्रादिभूत्यपर्यन्तस्य जडस्य चै
 तन्यप्रकारत्वेन न च दृढादिव दनित्यत्वं। इत्येवाहमिति विदुर्दनुभवत्वावत्त्यत्वं
 चेति विशेषश्रुति युक्त्यनुभवज्ञानविशिष्टत्वात्। अत्र श्रुति युक्त्यनुभवेषु च सामान्यो
 क्त्यव्यवच्छेदकजातिविशेष इति संक्षेपः ॥ १॥ तत्र पुनः सगुणप्रकारतां दर्शयन्ती
 ति। यदिति ॥ सात्वताभक्ताय दुःखमायाश्रितं सन्महाकालस्वरूपः श्रीरात्रिकाधी
 श इति वदन्ति स्म। कथं भूतं तत्। नित्यशब्दात्मचिदात्मकमिति। नित्यतत्तदात्मस्व
 रूपमित्यर्थः। पुनः कीदृशं तत्। एसात्मकमिति। तदात्मस्वरूपमित्यर्थः। पुनः
 कीदृशं तत्। विभक्तिविभुव्यापकम्। एवं च शब्दादितत्तद्रूपस्याविद्याकार्यत्वे
 न नित्यत्वात्कथमेतस्य तत्तद्रूपस्य नित्यत्वमिति विरोधस्य विशेषणान्त

रेणसहस्रकरोति। पुनः कीदृशं तत्। लिप्यादिदीनमिति। संकेतरूपाभ्यां निम्न
मित्यर्थः। विकारो नाम धेयमिति श्रुतेः। अत उपाधिरहितस्य तस्य नित्यत्वम्। त
था च। चटादिशब्दस्यैवानित्यत्वं न तु तज्जनकस्फोटस्य। नादात्मा संवकोटी शो
नानावादानुरोधक इति रसना रंगो चर इति वचनात्। यतो भेद्योऽुपाधिना त
यदुस्मच्चिच्छब्दरसं निरंतरं लिप्यादिदीनं सुमहानूहिकालकः॥ श्रीराधिका
धीश इति स्मृत्वा त्वता माया श्रितं हृद्यवदिति ते नमः॥११॥

दुपाध्यवच्छिन्नः शब्दः प्रतीयते सो नाद इति शाब्दिकामं च ज्ञाश्च। अतो अनेन च तत्सत्त्वे
प्रमाणां दर्शितं। यथा निर्वातस्य लेपि व्यजनजन्यवोद्योरग्रे तत्सत्ता कल्पते। तथा च
नीलपीताद्याकारवृत्तेरेवानित्यत्वं न तु तद्विन्नतत्प्रकाशकज्ञानस्य। नित्यं ज्ञानमनं

तं ब्रूतेति श्रुतेः। तथा च मधुरादिरसस्येवानित्यत्वं न तु आमलक्या जलरसमिव तद्व्यज्यमा
 नानन्दरसस्य। एतस्येवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा उपजीवनीति श्रुतेः। तथा च का
 लश्च रूप इत्यनेन तिसृषा निबिचनीयलेशादारभ्य महाकल्पपर्यन्तकः क्षणसप्तहो
 यमात्रं व्यभ्रमतितादृशोऽस्त्रे विध्यकार्यनियंतकः कश्चिन्माखंडकालरूपश्चरते वतत
 इति च तत्सर्वेष्वमाराणां नरंच सूचितम्। कालोऽस्मिन्नोक्तश्च यदुत्तमं दुःशतितदुत्तमैः।
 अन्तर्गामी कालरूपः कालावयवसाधित इति रसना रंगगोचरवचनात्। सोऽयं
 प्रद्यमहा राजभगवान्भूतभावनः कालरूपो वतीतीत्यामभावाय सुरदिष्टाभि
 तिभागवतवचनाच्च मायाभितपरब्रह्मणाः कालरूपश्चरति व्यवहारः। तथा तु
 भवश्च यावद्भयोदिवकतेऽपरिमाराया च तावच्च नोपरिमितः सुमहाब्धिर्का
 लः। तस्मिन्नुपाधिपरिरासश्च नैकश्च न्यसने कमात्रमवशिष्यति चिद्वि

नित्यतया च तथैवामुष्मिकेपि पातभयादिदुःखानुविद्धतया तद्वधेरु कर्मचितो लोकक्षीय
ते स्वमेवामुद्रपुराणचितो लोकः क्षीयत इत्यादि श्रुतेः । अतः संसारकारणभूता विद्या नि
रुत्तित्वे स्येव परमपुरुषार्थत्वम् । अतस्तत्साधनं च साक्षात् आनमेव तमेवा विदित्वा तिस्र
त्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यत्रापि ति श्रुतेः । बहुना ज्ञेयता मने ज्ञानवां न्मां प्रपद्यते इत्यादि
स्मृतेश्च । अतस्तत्साधनं च बुद्ध्या विषयकानुमित्यनुभवश्रुतिबोधितश्रवणादि क्रिया ।
अनुमितिश्चानेकविधैः श्रुत्यनुरोध्यात्तत्त्वप्रत्यादिमहावाक्याभिमतानचनेयापि का
दीनामिव वैधर्म्यलिंगकात्मप्रक्षेतरभेदानुमितिः । आत्मनो धर्ममात्राश्रयत्वेन प
क्षेहेत्वसत्वेन विरुद्धत्वात् । आत्मा अपहृतपाप्मोति श्रुतेः केवलो निर्गुणश्चेत्यादि श्रुतेः
श्च । अथ चाद्वितीये आत्मनि शरण्यावसिद्धे साध्यशून्यत्वेन वाद्याच्च । अस्याद्वितीयत्वे प्र
माणं मग्रे वक्ष्यामि । तथा च तच्छ्रवणादिसिद्धे सत्त्वज्ञानं । आत्मा वा रेदृष्टव्यं श्रोतव्यो मि

न न्यो निदिध्यासितव्य एतावदरेखत्वम तत्त्वमिति श्रुतेः तच्चोदितवशाकारान्नः कर
राष्ट्रतिरूपम् तेनेवात्यनिका विद्या निवृत्तिः । वृत्तेस्तदाकारताया विनामुक्तेरसंभवात्
दिति वचनात् अत्रात्यनिका विद्या निवृत्तेर्मुक्तिरूपता स्वीकारे प्रसारां मये वक्ष्यामि
तथा च आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तत इत्यादि श्रुत्या वस्तुविद्याः परो नास्ति न भूतो न भ
विष्यति तिस्रस्तथा च तन्निवृत्तित्वे स्येव परमपुरुषार्थत्वम् । अतो तां च तच्छुबणादिजन्यम
तयो गायत्र्या सो आ वृषक इति केचित् । तन्नेत्यभिसंध्यायनित्ये क्वे सिद्धे पि ज्ञान
साधनी भूतयो गायत्र्या सादिकस्य तत्साधने तद्भक्तिं विनाऽसमर्थत्वात् पतन्यधो नादत
पुष्पदद्युपरीति वचनात् तभक्तेस्तु तद्विनापि समर्थत्वात् मा मे वीह प्रपद्यते माया
मे मां तरन्ति ते रति वचनात् वस्तुत आत्मनो नित्यमुक्तेने श्वरभक्ते नित्यादराणी यत्वा च
ज्ञानेन च तन्निवृत्तौ प्रयोजनाभावात् तन्नित्यभक्तिं व्युदस्य पिष्टपेषरातुल्य निर्वीण पद

शब्दद्वितीया। एवं च स गुणरूपप्रयो जनं सूचयन्ते बोध्यति। हे स्वभक्त हृदया हृदयायि
नृते ता दृशा यश्चैतद्विज्ञाख्याय पूर्ण परब्रह्म लो न मोक्षित्यर्थः ॥११॥ एवं मादिस
गुणव्यवस्थया कृत्वा ये तत्प्रपंच व्यष्टितत्समष्टौ सद्रूपत्वे न वर्णयन्ते दशभिः ॥ दु
रा लोकमिति। दुरा लोकं दुःखेनापि आलोकितुं ज्ञानविषयीकर्तुं मशक्यमनिर्वच
नीयं तादृशं यदज्ञानमित्यर्थः। कुतः। यतो ज्ञानं सदसदितिवक्तुं न भवति तदस्यर्थः।
उक्तं च। अविचारसिद्धेयं वा रविलासिनी वसाया असतोपि भावानुपदर्शयन्ति परपु
रुषं वंचयतीति। अथ चेदमज्ञानं सदसदभ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि
भावरूपं यत्किंचिदितिवदन्तीति च। देवात्मशक्तिं स्वगुरौ निगूढा मित्यादि श्रुतेष्व
अज्ञानं अविद्या अव्यक्तं माया प्रकृतीति अर्थान्नरमातदज्ञानचानादि भावरूपं पदार्
थं नरं। अत्र न्यायविदः। अविद्या न पदार्थानरं मानाभावात्।

आशु मन्त्रकथि
3631
ASHA ARCHIVES